

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Військове мистецтво козаків під час Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.»**

«Martial art of the Cossacks during the National Liberation War of (1648-1657)»

Виконав: здобувач денної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Лиховидов Андрій Миколайович

Керівник к.і.н., доц. Левченко Г. С. _____

Рецензент к.і.н., доц. Петрова Н. О.

Рекомендовано до захисту:

Захищено на засіданні ЕК № ____

Протокол засідання кафедри

протокол № ____ від _____ 2022 р.

№ ____ від _____ 2022 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2022

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база роботи	6
Розділ 2. Уявлення про військову підготовку, комплекс озброєння та спорядження козацького війська.....	23
Розділ 3. Військове мистецтво як елемент тактики ведення війни.....	43
3.1. Великі перемоги козаків 1648 р.: битва під Жовтими водами та Корсунська битва.....	44
3.2. Особливості використання місцевості: Битва під Пилявцями ...	54
3.3. Зборівська перемога як результат успішної військової тактики.....	58
3.4. Нові елементи в тактиці оточення ворога: битви під Берестечком та під Батогом.....	62
Висновки.....	67
Список використаних джерел та літератури.....	71

ВСТУП

Найголовнішим завданням будь-якого суспільства є захист його території та його цінностей. Головною опорою та захистом держави виступають збройні сили, армія. Українське козацтво, що виникло на південних українських землях в XV ст., отримало визнання в Європі, як і сучасне українське військо, хоробрість та вправність якого захоплює увесь цивілізований світ. Основу козацького війська становили піхотинці, хоча на той час різкого розмежування між піхотою і кіннотою не було і кожен козак був універсальним воїном. Козацьке військо могло довго і ефективно тримати оборону, використовуючи власний обоз, а також непомітно підійшовши до ворога блискавично захопити його позиції та піти в успішний наступ. Тому козаки й прославилися саме як піхотинці: своїми бойовими якостями, вмінням якісно використовувати місцевість у бою, організовувати облогу фортець і, спираючись на розвідувальні дані, наносити раптові удари по ворогу в польових боях.

У військовому мистецтві різних народів світу виявлялись як подібні, так і відмінні підходи й принципи здобуття перемоги під час бойових зіткнень. Саме базисні принципи підготовки й ведення війни та специфічні підходи й засоби проведення бойових операцій і стали основою для виникнення військової стратегії.

Треба зазначити, що впродовж тисячоліть зазнали змін озброєння, методи і зміст бойової діяльності та профільної підготовки воїнів. За таких обставин змінювалась тактика, трансформувались принципи проведення й керування конкретними бойовими операціями та засади планування й реалізації військово-стратегічних намірів. Додатковий вплив на формування відмінностей військового мистецтва мали особливості соціально-економічного розвитку, географічного розташування, самобутні національні військові традиції тощо. Інакше кажучи, військове мистецтво постійно зазнавало закономірних змін. Поряд із цим, тривалий час у різних збройних

формуваннях лишались подібними певні засади й принципи військової стратегії. Тому **актуальність** вивчення цієї теми залишається завжди. Особливо зараз гостро постала потреба вироблення військових тактик та стратегій для переможного ведення військових дій.

Мета: реконструкція військового мистецтва козаків під час Національно-Визвольної війни 1648-1657 рр.

Для розв'язання мети були поставлені наступні **завдання:**

- дослідити вивчення тематики військового мистецтва козаків в історичній літературі;
- з'ясувати особливості військової організації запорозького козацтва періоду Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.;
- охарактеризувати комплекс озброєння та спорядження козацького війська;
- визначити особливості військової служби запорозької кінноти та піхоти;
- проаналізувати визначні битви на предмет військового мистецтва.

Об'єкт: козацьке військо періоду Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.

Предмет: дослідження військового мистецтва козаків часів Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.

Хронологічні рамки охоплюють період 1648-1657 рр. Нижня межа визначається 1648 р. – початком Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Верхня межа визначається 1657 р. – датою смерті гетьмана та завершенням Національно-визвольної війни.

Територіальні межі роботи охоплюють території на яких розгорнулась Національно-визвольна війна 1648-1657 рр., зокрема це території Київщини, Поділля, Волині та Лівобережної України.

У дипломній роботі було використано низку **методів дослідження**. Особливого значення в дослідженні теми набуває проблемно-хронологічний метод, завдяки якому послідовно розглянуто основні етапи

вивченості теми військового мистецтва козаків у історичній літературі. Історико-порівняльний метод надав змогу проаналізувати кожен з історіографічних етапів та порівняти, виділивши загальні тенденції розвитку історичної науки. Крім того, зазначений метод використовувався для порівняння особливостей військового мистецтва часів Національно-визвольної війни у порівнянні з іншими періодами розвитку козацтва. Завдяки методу аналізу та синтезу виділено основні особливості ведення війни козаків, використання прийомів та «хитрощів» бою.

Структура роботи. Робота складається зі вступу та трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. У першому розділі «Історіографія та джерельна база роботи» проаналізовано стан вивченості теми, наявна історична література характеризується відповідно за хронологічним принципом. Джерельна база представлена козацькими літописами та наративними матеріалами. Другий розділ «Уявлення про комплекс озброєння та спорядження козацького війська» висвітлює питання особливостей козацької зброї, військової служби запорозької кінноти та піхоти. У третьому розділі «Військове мистецтво як елемент тактики ведення війни», на прикладі визначних битв досліджуваного періоду охарактеризовано використання козацьких хитрощів під час ведення війни.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши відповідні джерела та літературу, ми дійшли наступних висновків.

Тематика військового мистецтва козаків часів Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. активно досліджувалась науковцями у різні періоди. Нами було виділено декілька етапів за хронологічним принципом. Крім того, всі наукові дослідження можна виокремити як загального характеру, так і проблемно-тематичні.

Питання побудови українських державних структур, війська та розробка воєнної доктрини у різний час мають свої особливості. Цілком закономірно, що у козацькому середовищі й особисто у Б. Хмельницького сформувалася своя система поглядів, тобто воєнна доктрина, на ведення війни проти Польщі. Організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорізької Січі) у 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для його визволення. При цьому військові структури не тільки виступили ініціаторами побудови державної системи, а й стали базою для її створення.

На період Національно-Визвольної війни 1648-1657 рр. припадав один із періодів становлення та розвитку військового мистецтва козаків. Бойова та фізична підготовка запорозьких козаків мала високий рівень. Бойове навчання безпосередньо відбувалося під час несення військової служби. Повсякденне життя і дозвілля запорожців було заповнене фізичними вправами. Перебування в запорозькій громаді фізично слабких людей було просто неможливим, а виборність командного складу виключала перебування на посадах старшин, які не мали достатнього досвіду і авторитету.

Свою специфіку мало озброєння різного роду військ, основними з яких були піхота та кіннота. Гучної слави зажила козацька піхота – основний рід козацького війська. Проте головну роль попри все відігравала

вогнепальна зброя – найбільш ефективна та динамічна в технічному аспекті. До того ж саме вона вирішальним чином впливала на розвиток традиційних форм тактики війська. Основну холодну зброю козаків становили шаблі поширеного на той час угорсько-польського типу.

Широке, на високому рівні професіоналізму, застосування на полі бою таких бойових порядків, як табір, лава, галас, розгардіяш, батування та ін., свідчать про те, що на Січі військова справа мала системний характер, тобто реалізовувалася в межах воєнної доктрини.

Тактичне мистецтво козаків було тісно пов'язане, з одного боку, з річпосполитськими, а з іншого – зі східними, зокрема татарськими традиціями, оскільки козаки досить часто виступали у спільних бойових діях. Проте основні елементи ведення бою козаків, такі як планування кампанії, її забезпечення, розвідка, пересування та розположення військ все ж виразно відрізнялись від інших військових формувань.

Початок Національно-Визвольної війни став певним рубежем у розвитку військового мистецтва козаків. Саме в оперативно-стратегічній царині прослідковано найбільше проявів нових тенденцій у розвитку військового мистецтва, у якому з'явилися нові елементи – залучення Б. Хмельницьким союзної татарської піхоти, яка стала важливим підкріпленням, що в свою чергу ліквідувало оперативно-тактичну перевагу поляків у кавалерії тощо.

Однією з форм бойових операцій козаків були несподівані для ворогів нічні напади. Здійсненню такого заходу передувала розвідка, бо успіх залежав від якості вхідної інформації. У період визвольної війни Богдана Хмельницького серед так званих «військових хитрощів» також були тактичні прийоми, які мають безпосереднє відношення до тактики психологічної боротьби.

Детально розглянувши тактику та стратегії кожної з визначних битв періоду Національно-визвольної війни, можна констатувати, що у битві при Жовтих Водах в травні 1648 р. Б. Хмельницькому довелося

використовувати тактику щільної облоги табору, безперервному обстрілі противників та приступам з усіх боків. Перебування у постійній напрузі знесилювало поляків і вони почали відступ.

В той час як у битві під Пилявцями гетьман продемонстрував свої видатні військові здібності: він спромігся вимусити противника почати бій у незручній для нього місцевості, відрізати і знищити найбільш боєздатну частину польського війська – панцерну кінноту, завдати флангового раптового удару і здійснити стрімке переслідування.

Зборівська перемога стала результатом успішної військової тактики, яка передбачала не безпосередні бойові дії, а маневрування військом на комунікаціях району бойових дій та переходом вже до оборонного бою в укріпленому таборі.

Батозька битва є взірцем реалізації концепції виснажування ворога шляхом оперативно-стратегічного та оперативно-тактичного маневрування української армії у поєднанні з її високим бойовим забезпеченням.

Загалом, Б. Хмельницький у виборі способів та тактик ведення війни базувався на розробці концепції виснажування ворога, основною формою бойових дій вбачав у застосування різних маневрів козацьким військом та намагався поєднувати традиційні форми боротьби за новою, лінійною тактикою. Оперативно-тактичне маневрування або власне військове мистецтво ведення бою передбачало використання різних тактик в залежності від ситуації, зокрема мова йде про використання просування військ для обходу, обхвату і розгрому ворога по частинах; попереднє виснаженні ворога перед театром бойових дій; використання місцевості для зниження боєздатності противника; розгром ворога головними силами шляхом маневрування вогнем піхоти та ударами татарської кінноти тощо. Враховуючи вищесказана, важливим етапом для проведення бойових дій Б. Хмельницький вважав у їх плануванні та проведенні успішної розвідки всіх рівнів.

Таким чином, головну стратегічну мету Б. Хмельницький бачив у знищенні противника, тому завжди прагнув до вирішальної битви, а у тактиці ведення бойових дій використовував різноманітні засоби, що базувались, з одного боку, на традиційних козачих звичаях, з іншого – на здобутках європейського воєнного мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3: 1651–1654 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій. – К., 2014. – 424 с.
2. Літопис Григорія Грабянки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm> (Дата звернення: 29.04.2022)
3. Літопис Самійла Величка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel03.htm> (Дата звернення: 29.04.2022)
4. Літопис Самовидця [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovydyd/sam.htm> (Дата звернення: 29.04.2022)
5. Табір військ ВКЛ під Речицею. – Лист литовського стражника Григорія Мирського до князя Я. Радзівіла. 1649, червня 5. № 18 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 242
6. Табір коронних військ під Глуськом. – Лист князя Януша Радзівіла до підканцлера ВКЛ. 1648, жовтня 5. №2 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 237
7. Табір під Берестечком. Додаток до листу невідомого від 10 липня. 1651, липня 10. № 35 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 247.
8. Уривок з «Історії польської» Я.В.Рудавського. №162 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 203

9. Уривок з «Повідомлення про козаків» П'єра Шевальє – продовження його ж «Історії війни козаків проти Польщі». 1655. № 161 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 202
10. Щоденник походу короля Яна Казимира під Берестечко, писаний одним з королівських секретарів. 1651, травня 10-20. № 19 // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. К., 2014. С. 301-305
11. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm> (Дата звернення: 6.10.2022)

ЛІТЕРАТУРА

12. Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 33-45.
13. Битва під Батогом. Перша перемога регулярного українського війська [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukrainaincognita.com/vinnytska-oblast/trotyanetskyi-raion/chetvertynivka/bytva-pid-batogom-persha-peremoga-regulyarnogo> (Дата звернення: 6.10.2022).
14. Божко Н. М. До питання про історію походу Б. Хмельницького та облога Львова (1648) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). 1991. С. 183– 191.
15. Бойовий гопак війська [Електронний ресурс]. 2019. Режим доступу: <https://spadok.org.ua/kharakternyky/10-faktiv-pro-boyovyy-gopak> (Дата звернення: 6.10.2022).
16. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. К. : ПП Брехуненко Н., 2007. 72 с.

17. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. К. : ПП Брехуненко Н., 2009. 64 с.
18. Воєнна стратегія Богдана Хмельницького [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uahistory.co/article1/tpjyy.html> (Дата звернення: 6.10.2022)
19. Воєнне мистецтво козаків [Електронний ресурс]. 2016. Режим доступу: https://www.medievist.org.ua/2016/09/blog-post_28.html (Дата звернення: 18.10.2022)
20. Войтович Л. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. // Проблеми історії країн Центрально-Східної Європи. 2012. Вип. 3. С. 64-79
21. Гаврилюк І. В. Військове мистецтво Богдана Хмельницького та інших козацьких командувачів протягом 1648–1651 рр. Досягнення, недоліки і невтішний фінал // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Т. 2. 2019. С.67-73.
22. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1998. Т.5. С.97.
23. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К.: Вища шк., 1994. 539 с.
24. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991. Т. 8. 1995. 856 с.
25. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007.
26. Еволюція воєнного мистецтва : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 1 / [Д. В. Веденєєв, О. А. Гавриленко, С. О. Кубіцький та ін. ; за заг ред. В. В. Остроухова]. К.: Нац. акад. СБУ, 2017. 276 с.
27. Елітна козацька розвідка: хитрощі Війська Запорозького, які допомагали перемогти в бою [Електронний ресурс]. 2020. Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/elitna-kozatska-rozvidka-khytroshchi-viiska->

zapozkoho-iaki-dopomahaly-peremohty-v-boiu-223216.html

(Дата

звернення: 18.10.2022)

- 28.Задунайський В. Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «стратегемах» секста Юлія Фронтіна // Історичні і політологічні дослідження, № 2 (63), 2018. С. 31-44
- 29.Інформаційно-психологічне протиборство: підручник. Видання друге перекладене, доповнене та перероблене / [В. М. Петрик, В. В. Бедь, М. М. Присяжнюк та ін.]; за заг. ред. В. В. Бедь, В. М. Петрика. К.: ПАТ «ВІПОЛ», 2018. 386 с.
- 30.Історія українського війська / За ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича. Львів: Вид. Івана Тиктора; друк. Медицький – Тиктор. 1936. 720 с.
- 31.Історичні постаті України: іст. нариси: зб./упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. Одеса: Маяк, 1993. С. 76-77.
- 32.Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д.Ісаєвич, 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ,1990. 408 с.
- 33.Козацькі гармати [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kozaku.in.ua/zbroya/93-kozack-garmati.html> (Дата звернення: 17.09.2022).
- 34.Кононенко В. Огляд Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Том 4 (1655–1658 рр.). // «Критика». 2018. № 7–8. С.249–250.
- 35.Костомаров М. Богдан Хмельницький. Київ : Веселка, 1992. 94 с.
- 36.Кудіна В. О. Військове мистецтво козаків [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/50590135.pdf> (Дата звернення: 19.10.2022).
- 37.Мельник І. Зборівська битва – ще одна невіграна перемога [Електронний ресурс] // Збруч. 2014. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/25818>. (Дата звернення: 18.10.2022).

- 38.Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 103-105.
- 39.Мицик Ю. А. Пилявецька битва 1648 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pyliavetska_bytva_1648 (Дата звернення: 19.10.2022).
- 40.Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 302 с.
- 41.Мірошниченко М.П. Воєнна стратегія Богдана Хмельницького // Воєнна історія. 2002. № 2. С. 32 – 41.
- 42.Моця Б. О. Тактика ведення боїв Б.Хмельницького [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Motsia_Bohdan/Taktyka_vedennia_boiv_B_Khmelnytskoho.pdf? (Дата звернення: 10.10.2022).
- 43.Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військове мистецтво / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Генеза, 1998. 319 с.
- 44.Нестеренко Н. Г. Пилявецька битва – тріумф української зброї (бібліо-експрес довідка до 370-річчя) [Електронний ресурс]. 2018. Режим доступу: http://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/09/Biblio-ekspres-dovidka-Pilyavetska_bitva.pdf (Дата звернення: 10.10.2022).
- 45.Перчук В. Козацька шабля: історія слави [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/04/blog-post_55.html?m=1&fbclid=IwAR0rbDgZ_d37-RaO11WWRfM2gx8vfxYt_7lXzhrziNjnJFGiuIVseg8Gmc (Дата звернення: 19.10.2022).
- 46.Петрів В. Стратегічні операції Б. Хмельницького під час війни 1648-1649 рр. // Військо України. 1963. №2. С.101.

- 47.Печенюк І. Битва козацького війська з поляками під Корсунем (25-26 травня 1648 р.): вісторіографічна проблема // Воєнна історія. 2008. № 3. С. 15 – 20
- 48.Поух А. В. Козацька зброя і військова тактика та її зв'язок з військовою справою попередників // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 94-99.
49. Разин Е. История военного искусства: в 5 т. М., 1955.
50. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів, 1993.
51. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. К.: Аграрна наука, 1996
52. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. К., 1958. Вип. 1.
53. Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. К., 1972. Вип. 7.
- 54.Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. К.: Либідь, 1993. 502 с.
- 55.Смолій В.А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ:Альтернативи, 1999. 352 с.
- 56.Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // УІЖ. 2012. №4. С. 35-51
- 57.Сокирко О. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси у 2 томах. К.: Видавничий дія «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 485-530
- 58.Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана (Великого 1648–1657 рр.) / Рец.: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А., Чухліб Т. В. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 107-108.
- 59.Степанков В. С. Батозька битва 1652 р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. Режим доступу:

http://www.history.org.ua/?termin=Batozka_bytva_1652 (Дата звернення: 19.10.2022).

60. Степанков В. С. Берестецька битва 1651 р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Berestetska_bytva_1651 (Дата звернення: 19.10.2022).
61. Степанков В. С. Жовтоводська битва 1648 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zhovtovodska_bytva_1648 (Дата звернення: 19.10.2022).
62. Степанков В. С. Зборівська битва 1649 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zborivska_bytva_1649 (Дата звернення: 19.10.2022).
63. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах // Український історичний журнал. 1995. - № 4. С. 129-137.
64. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / Наук. ред.: Ф. П. Шевченко; Передмова М. П. Ковальського. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. С. 36-37.
65. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах 29 квітня–16 травня 1648 року у світлі нових досліджень. Дніпропетровськ : Лізунов Пресс, 2013. 184 с.

- 66.Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середина XVII століття. Книга перша: Воєнні дії 1648–1952 рр.: наукове видання. Дніпропетровськ : ДДУ, 1996. 320 с.
- 67.Стороженко І.С. Проблема дослідження військового мистецтва української козацької держави // Українська козацька держава: витоки шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. іст.читань. Вип. 1 / АН України. Ін-т історії України. К.,1991. 158 с.
68. Строков А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. М., 1955.
- 69.Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. С. 119.
70. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: військово-історична студія. Львів, 1994. 186 с.
- 71.Ткачук А. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії // Історичний архів. 2015. Вип. 14. С. 200-209
- 72.Чухліб Т. Воєнне мистецтво // Історія української культури. Т.3. Київ: "Наукова думка", 2003. С. 293 - 316.
73. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (Дата звернення 7.05.2022)
74. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1 / Передмова В. А. Смолія; Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови), В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, М. М. Шубравська (відп. секр.). АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії. К.: Наукова думка, 1990. 596 с.
75. Nagielski M. Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły Kozacko-tatarskie w maju 1654 roku // Barok. 2001. R. 8. Nr. 1. S. 185-191.
76. Nagielski M. Diariusz(z) jako Chmielnicki's zturmował do Kamieńca Podolskiego 1651 r. // Barok. 2001. R. 8. Nr. 1. S. 191-197